

De religievrede te Breda (II)

door

PATER PLACIDUS O.M. Cap.

Er was in Februari 1578 te Breda „groot rumoer” ontstaan, omdat enige geestelijken wapenen, o.a. geweren, in hunne huizen zouden verborgen hebben. Om aan deze geruchten een einde te maken, liet de magistraat bij enige geestelijken en andere verdachten huiszoeking doen; men vond echter niets ³²). Dan volgden maatregelen van aartshertog Matthias en Oranje, voor geheel de Nederlanden bestemd, die vooral onder de geestelijkheid grote zorg en beroering verwekten. Zo kondigde de magistraat van Breda krachtens deze maatregelen af, dat de schouten, schepenen, pastoors en kerkmeesters van de dorpen der Baronie van Breda, een inventaris van alle kerkmeubelen o.a. klokken (behalve één) zouden opmaken. Deze kerkmeubelen zou men binnen Breda of binnen een andere versterkte plaats brengen, bij weigering moest de magistraat tegen de pastoors en kerkmeesters optreden ³³). Eveneens volgde een algemene maatregel van 28 Februari, waarbij de geestelijkheid goud en zilverwerk (behalve het geconsacreerde) moest afstaan; deze maatregel gold ook voor kerkbesturen, broederschappen en gilden. Later zou alles worden vergoed. Als reden voor deze maatregel werd aangegeven dat de Nederlanden tegenover don Juan en Parma in een strijd stonden op leven en dood ³⁴). Om des te beter nog in de nood te kunnen voorzien, keurden de Generale Staten voor één keer een personele en vrijwillige belasting goed: iedereen, ook de geestelijkheid, zou hierin naar de mate van zijn inkomen bijdragen ³⁵).

Onder de geestelijkheid van Breda waren ook aanhangers van don Juan; gelijk elders gebeurde, werden ze hier op straat met de scheldnaam „Jan” (aanhanger van don Juan) nageroepen. Te

midden van deze strijd, onthief Oranje als patroon der kerk van Breda Dionysius Lantmeter van zijn pastoraat te Breda en van zijn kanunniksprebende. Op 20 Juni 1578 benoemde hij Cornelis Gobbincx, die pastoor was te Zevenbergen, tot pastoor en kanunnik der kollegiale kerk van Breda. In de politiek stond Gobbincx aan de zijde van Oranje, en hij speelde in deze kritieke tijd een belangrijke rol voor het behoud van het katholieke geloof in de stad Breda ³⁶). In deze tijd zocht Veltacker, abt van Tongerlo en aanhanger der politiek van Oranje, veiligheid binnen Breda. Mogelijk heeft deze prelaat de gebeurtenissen binnen deze stad beïnvloed ³⁷).

Het schrikbewind der calvinisten tegen de katholieken te Gent wekte bij de Waalse katholieken een hevige reactie: ze vielen onder leiding van La Motte en Montigny steden in Vlaanderen en Brabant aan. Met deze Waalse oppositie legde Alexander Farnese, hertog van Parma, die don Juan in October 1578 opvolgde, weldra met het gewenste gevolg contact. Hij was een geniaal veldheer en knap diplomaat en daarom Oranje's gevaarlijkste tegenstander. Om de scheuring in de Nederlanden, die Oranje zag dreigen, te voorkomen, trachtte Oranje door een nieuwe pacificatie, door een religievrede de eenheid der Nederlanden te redden. Want voor samenwerking van allen in de nationale strijd tegen Spanje, was voor Oranje godsdienstvrijheid een eis van staatsbelang en van recht ³⁸).

In de Nederlanden droeg ook D. V. Coornhert op belangrijke wijze bij tot verbreiding van het tolerantiebeginsel. Overal waar de godsdienstvrijheid werd bedreigd, trad hij op zowel tegen katholieken als tegen calvinisten. Volgens Coornhert moest de staat alle godsdiensten vrijlaten, en zorgen dat de politieke vrede bewaard werd. Naar zijn overtuiging was het streven naar verdraagzaamheid, de leidende gedachte van de opstand tegen Spanje. Van 1567 af, stond hij in contact met Oranje, die hem steeds beschermde. Coornhert, die in 1566 te Haarlem mede de Beeldenstorm verhinderde, moest in 1567 voor een commissie van de Raad van Beroerten uit Haarlem vluchten. Hij verdedigde de tolerantie in gesprek-

ken en geschriften, zowel tegenover katholieken als calvinisten. Weer moest hij later uit Haarlem vluchten voor de calvinistische predikanten, en vond veiligheid in de tolerante stad Gouda; hier stierf hij in 1590. Coornhert week af van de katholieke leer, maar was ook geen lidmaat der calvinistische kerk ³⁹).

Voor Frankrijk, van waaruit het tolerantiebeginsel in de Nederlanden doordrong, waarschuwde Granville reeds in 1560. Oranje had bij zijn optreden tegen Spanje al spoedig contact met Franse, hugenootse staatslieden en predikanten, die het tolerantiebeginsel voorstonden. Het waren vooral Villiers, Taffin, Languet, Marnix van St. Aldegonde en Duplessis Mornay. Met hen sloot Oranje in 1568 zelfs een ontwerp-tractaat van wederzijdse hulp om godsdienstvrijheid te verkrijgen, zowel in Frankrijk als in de Nederlanden. De voornaamste van dezen die in de Nederlanden de politieke tolerantie bevorderde, was Philippe Duplessis Mornay; als schrijver en als staatsman oefende hij zowel in Frankrijk als in de Nederlanden zeer grote invloed uit. Hij was een gematigd calvinist en vóór politieke tolerantie. Als politiek agent werkte hij voor admiraal Coligny, voor Oranje, Lodewijk van Nassau, Hendrik van Navarre, koning van Navarre e.a. Nadat Hendrik ook koning van Frankrijk was geworden, benoemde deze hem tot gouverneur van Saumur, één der vestingen die de Franse regering aan de hugenoten (calvinisten) in Frankrijk voor hunne veiligheid had afgestaan. Hier stichtte Duplessis Mornay een academie voor opleiding van hugenootse predikanten. Hij schreef vele pamfletten, op staatkundig en godsdienstig gebied en een aantal grote werken. Hij polemiseerde o.a. met de kardinalen Duperron, Baronius en Bellarminus; door zijn tegenstanders werd hij de „hugenotenpaus” genoemd. Onder pseudoniem van St. Junius Brutus schreef hij in 1570: *Vindiciae contra tyrannos* (verdediging van het recht van opstand); anderen menen echter dat Hub. Languet een hugenoots schrijver en diplomaat, ook daaraan medewerkte. Duplessis Mornay bood de Franse generale staten, in 1570 te Blois vergaderd, een rekest aan, onder pseudoniem van „un catholique romain”. Hierin pleitte hij voor godsdienstvrijheid van het calvinisme in

Frankrijk, naast het katholicisme. Hij beriep zich op de godsdienstvrijheid die de pausen in die tijd aan de joden in Rome toestonden, op de godsdienstvrede van Augsburg aan Duitsland verleend; hij verwees naar Polen waar calvinisten, luthersen en antitrinitariers een grote mate van godsdienstvrijheid hadden ⁴⁰).

Duplessis Mornay schreef waarschijnlijk ná de dood van Requesens (Maart 1576) *Aulx estats et seigneurs des Pays Bas* (Aan de staten en de adel der Nederlanden). Hierin pleitte Duplessis Mornay voor verwijdering der Spaanse troepen, voor een nationale regering, opheffing der inquisitie, vrijheid van geweten en godsdienst in de Nederlanden. Hij verwees naar landen waar godsdienstvrijheid was, naar Frankrijk, Duitsland, Portugal en naar de paus die aan de joden te Rome en in de Kerkelijke Staat godsdienstvrijheid verleende. Reeds in 1576, legden de staten van Holland en Zeeland onder invloed van Oranje, in een kerkverordening vast, om aan de pausgezinden godsdienstvrijheid te geven, indien ze de nationale strijd tegen Spanje steunden ⁴¹).

Oranje deed alle pogingen om de Tweede Unie van Brussel te redden. Duplessis Mornay schreef tóen eveneens: „Vermaeninghe ende raet voor de Nederlanden waarin d'oorsake bewesen wort van den teghenwoordigen inlandschen twist”. Dan werd op 22 Juni 1578 aan aartshertog Matthias en de Raad van State een rekest aangeboden onder de titel: „Supplicatie aen sijne hoocheyt ende heren des raets van state overgegeven door de inwoonders deser Nederlanden, welcke protesteren dat sij begeren te leven nae de reformatie des evangeliums”. De auteur hiervan wordt niet genoemd. De Moreau en Fl. Prims wijzen Duplessis Mornay als auteur aan. Het rekest zou in hoofdzaak overeenstemmen met „Remonstrance aulx estats de Blois” van 1570, aangepast aan de actuele toestand in de Nederlanden. Hierin wordt ook gewezen op de godsdienstvrijheid der protestanten in Frankrijk, Duitsland en van de joden te Rome. Een tweede rekest op 7 Juli aan dezelfde instanties aangeboden, wil in iedere stad een gemengde commissie aanstellen, om over de naleving van de religievrede te waken. Volgens Van Schelven zouden deze twee rekesten afkomstig zijn van de

calvinistische synode, in de zomer van 1578 te Dordrecht gehouden. Caspar van der Heyden, Taffin, Villiers en Dathenus zouden de stukken hebben opgesteld. Met deze supplicatie verscheen eveneens „Een vriendelijke vermaninghe tot alle liefhebbers des vrijheys en des religionvredes” ⁴²).

Een commissie van vijf leden, o.a. de abt van St. Geertrui (Leuven), moest een ontwerp van religievrede vaststellen. En deze stelde de volgende punten voor een religievrede voor: 1) algemene amnestie; 2) godsdienstvrijheid in de Nederlanden; 3) indien honderd gezinnen in steden van Holland en Zeeland, en de meerderheid in kleinere plaatsen, herstel van de katholieke godsdienst vragen, moet men dit toestaan; 4) op dezelfde conditie moet aan de calvinisten in alle Nederlandse gewesten godsdienstvrijheid verleend worden; 5) heeft in een plaats een godsdienstige gezindte vrijheid gekregen, dan moet door de magistraat naar gelang van hun behoefte, een geschikte plaats: kerk of kapel worden aangewezen. Iedere religie zal vrije toegang hebben tot de stedelijke gasthuizen, en scholen. Ook de samenstelling van de magistraat zal zonder onderscheid van godsdienst moeten gebeuren, en alle revolutionnaire comité's van XVIII moeten worden opgeheven. Een commissie van vier notabelen, jaarlijks te kiezen, zal op de uitvoering van de religievrede toezien. Niet de Staten Generaal, waartegen de Nederlandse bisschoppen zich verzetten, maar een generaal of minstens een nationaal kerkelijk concilie, zou over de religievrede beslissen. De geestelijken hadden de eed op de religievrede af te leggen; daarover is onder hen grote strijd ontstaan. In Brugge o.a. ging echter een aantal geestelijken daartoe over ⁴³).

Op 14 Juli 1578 zond aartshertog Matthias het ontwerp van religievrede, door de Raad van State goedgekeurd, om advies naar de Staten der gewesten; het ontwerp werd door de gewesten aan de steden om advies gezonden. Hier oefenden de burgerwachten op de goedkeuring of uitvoering van de religievrede grote invloed uit; o.a. te Antwerpen waar de kolonellen of kapiteins het streven van Oranje dikwijls in de weg stonden. Te meer, omdat het nationale verzet te Antwerpen het regeringscentrum, toen geconcen-

treerd was. In naam van geheel het Nederlandse volk, zoals ze voorgaven, hadden de kolonellen en de calvinisten van Antwerpen de twee rekestes aangaande de religievrede, aan Matthias en de Raad van State aangeboden ⁴⁴).

Het ontwerp van religievrede werd door de geestelijkheid en de adel in de staten van Brabant niet aangenomen; ze lieten de Brabantse steden daarin vrij. Daarom zette Oranje, geholpen door zijn calvinistische raadslieden Duplessis Mornay, Villiers en Marx van St. Aldegonde, de religievrede te Antwerpen door; 24 Aug. 1578 werd hij dáár provisorisch verplichtend gesteld en ook tot de luthersen uitgebreid. Later werd hij meermalen ten nadele van de katholieken gewijzigd. Op 4 Dec. keurden de staten van Vlaanderen de religievrede goed; door de calvinistische actie van Gent kwam er echter niets van terecht. De katholieke staten van Henegouwen wezen het eerst de religievrede af, als strijdig met de Pacificatie van Gent en om de terreur der calvinisten. Hetzelfde deden de andere Waalse gewesten. Verbitterd over het schrikbewind der calvinisten te Gent en omgeving kwamen deze met hen tot een formele oorlog. De calvinistische staten van Holland, Zeeland en Utrecht wezen ook de religievrede af. De jonge katholieke Henegouwer George van Lalaing, graaf van Renneberg, voerde als stadhouder van Groningen, Friesland, Overijssel en Drenthe dáár eerst de Pacificatie van Gent in, en later op verlangen van Oranje ook de religievrede. Waar de calvinisten in de steden dezer gewesten en in Brabant en Vlaanderen meester werden, mislukte de religievrede. Ook deze vredespoging van Oranje dreigde te mislukken. In 1579 trachtte Duplessis Mornay nog de religievrede te steunen door zijn publicatie: *Discours sur la permission de religionsvrede aux Pays Bas* ⁴⁵).

Te Breda adviseerden op 10 Sept. 1578 de schout, de magistraat, de raad, de kapiteins der burgerwacht e.a. tot aannemen van de religievrede, om de kritieke toestand der stad „ende menichte van degenen die alhier de gereformeerde religie toegedaan zijn, ende lieve vrede ende eendrachticheyt onder onse borgeren alhier te houden”. Op 14 Sept. werd hij te Breda afgekondigd ⁴⁶).

Op hun verzoek werd reeds op 13 Sept. aan de calvinisten volgens de religievrede, de kerk van Markendaal te Breda afgegaan. Om opspraak te vermijden, verzochten de calvinisten dat de magistraat voor hen de kerk van Markendaal zou ontruimen „opdat t'selve niet tot schande oft genomen wordde, dat men sulcx hen nyet te wijten”. De magistraat liet het aan hen zelf over ⁴⁷). De luthersen te Breda verlangden ook een eigen kerkgebouw binnen de stad. De drossaard, de schout, magistraat, de raad en de kapi-teins der burgerwacht waren het hierover niet eens, en lieten Oranje beslissen. Deze wees op 30 Juli 1579 de luthersen de Spil-schuur in de Nieuwstraat, als kerkgebouw aan ⁴⁸).

Oranje liet de religievrede te Breda vooral door Johan Basius (Baes) doorvoeren; hij was een zijner meest vertrouwde en be-kwaamste medewerkers. Te Leeuwarden omstreeks 1540 geboren, studeerde hij te Leuven, later te Angers in Frankrijk, waar tóen de strijd om de politieke tolerantie begonnen was. In 1561 verkreeg hij te Angers het licentiaat in de beide rechten, aldus de titel van mr, ofschoon hij gewoonlijk doctor Basius genoemd werd. Weldra nam hij actief deel aan de opstand. In een memorie voor Oranje bestemd, werd hij in Juli 1570 „jonck, sterck, geleert ende in politici-cis condich” genoemd ⁴⁹).

Hij was een voorstander van politieke tolerantie. Al vóór 1570 en later vervulde hij vele opdrachten en uiteenlopende werk-zaamheden voor Oranje. In 1570 bereidde hij o.a. met Sonoy de bezetting voor van Hoorn, Enkhuizen, Tessel en van steden in Overijssel. Jacques van Wesenbeke (gewezen pensionaris van Antwerpen) moest met Basius alle zaken afhandelen. Basius was in zijn optreden overmoedig en om zijn vertrouwenspositie bij Oranje zeer zelfbewust; dit wekte bij zijn medewerkers, o.a. bij Wesenbeke en Sonoy jalousie en oppositie op, zó zelfs dat Oranje in 't algemeen belang daartegen moest waarschuwen ⁵⁰). Zo meldde Berlaymont op 12 Dec. 1572 uit Nijmegen aan Alva, dat Basius door Oranje naar Gorkum was gezonden „pour casser ad ce que j'entens aulcuns soldatz, mesmes reduire la compagnie qui est dans la ville de Bueren, de IIIc testes a cent cinquante; aussi

pour rendre compte des capitaines des compositions qu'ilz ont faict". Hij kreeg daar woordentwist met Adriaen Vijgh, die hem met een rappier op de arm sloeg, zodat hij die dag uit Gorkum niet kon vertrekken. Vijgh was een zoon van de ambtman van Tiel; Oranje liet hem daarom arresteren ⁵¹). Ook te Breda was Basius tevoren geen onbekende. Op 9 Dec. 1578 schonk de magistraat hem een gratificatie van 200 kgl „die de stad nu veel diensten en recommandatie gedaan heeft ende noch meer doen sal soemen verhoept" ⁵²). Op 23 Mei d.a.v. maakte hij voor de magistraat een remonstrantie op de quotisatie van de dorpen der Baronie van Breda ⁵³). In 1581 verbleef Basius te Breda. Want op 25 Januari 1582 werd hij met een aantal inwoners van Breda door Parma uitgezonderd van het algemeen pardon. Van Spaanse zijde werd Basius met Baptista Vogelsanck, griffier van de raad en rekenkamer te Breda en Roeland van Staerkenbroeck de ontvanger generaal van Oranje, als de leiders van de tolerantiepolitiek van Oranje te Breda aangewezen ⁵⁴).

Te Breda hadden de calvinisten weer een gemeente gevormd, en Johannes Capito werd als eerste calvinistische predikant door de Bredase magistraat erkend. Voorlopig liet Oranje deze door zijn rekenkamer bezoldigen, totdat de Generale Staten daarin zouden voorzien. Later liet hij als patroon der kerk van Breda, jaarlijks voor de predikant 300 rijnsgr. uit de kerkelijke goederen afstaan ⁵⁵). Ook stelde de magistraat voor de calvinistische gemeente een ziekenrooster aan, op een gage van 100 rijnsgr. per jaar ⁵⁶).

Tengevolge van de religievrede en van het overwicht der calvinisten, ontstond er te Breda een nauwe band tussen de magistraat en de Calvinistische gemeente; de band tussen de katholieke kerk en de magistraat werd aldoor lossen. De Beijert werd aan zijn godsdienstige bestemming onttrokken, en bij het Gasthuis gevoegd. In de jaren 1579—1581 ontving de pastoor geen tabbaartlaken, zoals dat van oudsher jaarlijks gewoonte was ⁵⁷). De gages voor de zangmeester en de organist in het dagelijkse Marialof en voor de dagelijkse vroegmis van de kapelaans in de O.L. Vrouwe kerk,

werden door de magistraat niet meer gegeven. Wel werden de gezamenlijke maaltijden bij de twee jaarlijkse omgangen ter ere van het H. Kruis en van het H. Sacrament van Mirakel van Niervaart door de magistraat gehouden; de ommegangen zelf liet men achterwege, eveneens de uitdelingen aan de geestelijkheid bij deze plechtigheid ⁵⁸). Ook deed de magistraat op 7 Sept. 1578 het marktkruis afbreken, dat al eeuwenlang ter bevordering van de marktvrede op de Grote Markt had gestaan; hetzelfde deed men in die tijd te Antwerpen en in Den Bosch ⁵⁹). En in Sept. 1580 liet de magistraat de zerken van de kerkhoven van de O.L. Vrouwe kerk en van de kerk van Markendaal wegvoeren, om als fondamente te dienen van de grote sluis ⁶⁰). Krachtens een resolutie van de Staten van Brabant voor de annotatie der geestelijke goederen, liet Oranje op 22 Januari 1581 zijn raad en rekenkamer te Breda een staat van goederen opmaken van kloosters, kollegiale kerken, vicarieën, beneficiërs enz. Kerkmeesters en kosteren moesten onder ede de verklaringen geven. Alle authentieke stukken, de geestelijke goederen betreffende, o.a. van het kollegiale kapittel van Breda, werden naar de rekenkamer van Oranje te Breda overgebracht ⁶¹).

De katholieke Waalse gewesten, die de oorlog tegen de calvinisten waren begonnen, sloten op 6 Januari 1579 de Unie van Atrecht en keerden bij verdrag van reconciliatie (verzoening) in Mei d.a.v. onder het koninklijke gezag terug. De calvinistische Staten van Holland, Zeeland en Utrecht, sloten onder leiding van Jan van Nassau op 23 Januari 1579 de Unie van Utrecht. Hierbij sloten zich achtereenvolgens Gelderland, Overijssel, Friesland en Drenthe aan.

In Holland en Zeeland zou het calvinisme uitsluitend de godsdienst zijn; de andere staten der Unie, die dat zelf konden regelen, kozen ook voor het calvinisme. Zowel Oranje als Renneberg stond het calvinistisch karakter der Unie met het monopolie van handhaving en uitbreiding van het calvinisme, sterk tegen. Eerst in Mei 1579 tekende Oranje de Unie, waarin hij de religievrede node miste. Als leider van het nationale verzet voelde hij zich daartoe gedwongen.

Nog trachtte keizer Rudolf II, onverdacht katholiek maar tolerant, de strijdende partijen tot tolerantie te bewegen, op een congres in 't najaar van 1579 te Keulen gehouden. Maar de legaat van paus Gregorius XIII beheerste de onderhandelingen van het congres; evenals de koning wilde hij: één geloof in de staat, geen religievrede. De paus wantrouwde verscheidene Nederlandse bisschoppen om hun anti-Spaanse houding. De afgevaardigden van de geestelijkheid, van de adel en de steden stonden op dit congres voor de keuze: onderwerping aan de koning van Spanje of excommunicatie; of om het katholieke geloof zich verzoenen met Spanje, of om wille van de opstand de verdrukking van het katholicisme dulden. Zonder resultaat ging dit congres uiteen. Hier ging de laatste hoop op politieke tolerantie voor Oranje verloren. De steilheid van Rome en Spanje enerzijds, en die van de Hollandse calvinisten anderzijds, deden het ideaal van godsdienstvrijheid in de Nederlanden verloren gaan ⁶²).

De katholieke graaf van Renneberg had met Oranje de Unie van Utrecht getekend en geraakte daarna in grote moeilijkheden. Hij viel in Maart 1580 de Unie van Utrecht en Oranje af en gaf de stad Groningen aan Parma over. Dit heeft het vertrouwen van Oranje in de katholieken zeer geschokt ⁶³).

In 't begin van 1581 deed zich te Breda het overwicht van het calvinisme zeer sterk voelen. Op verlangen van Oranje was de magistraat van Breda op 13 Sept. 1579 tot de Unie van Utrecht toegetroeden. Daar het aantal calvinisten te Breda in de laatste tijd zeer was toegenomen, meenden ze, steunende op de Unie van Utrecht en volgens de religievrede die te Breda bestond, recht te hebben op meer ruimte voor hunne godsdienstoefeningen. Daarom vroegen ze Oranje om de beschikking te krijgen over de grotere O.L. Vrouwe kerk ⁶⁴). Deze keurde het op 19 Febr. 1581 goed. De drossaard, de magistraat, raad van Breda en de kapiteins der burgerwacht zouden de nodige maatregelen treffen; alles moest „sonder rumoere ende schandale” gebeuren. Daarover werd op het stadhuis beraadslaagd met een deputatie van het kollegiaal kapittel, nl. de kanunniken Christoffel van Ysselstein, Steven Gobbincx,

Lenaerden Jan Wouters en pastoor Cornelis Gobbinx; ook de leden van de raad en rekenkamer van Oranje waren aanwezig. Na uitvoerige besprekingen, trok zich de geestelijkheid terug, om met elkaar enige tijd te beraadslagen. Bij de terugkeer in de vergadering, verklaarden ze, dat ze Oranje niet wilden tegenwerken, en dat de katholieken met de kerk van Markendaal genoeg zouden nemen. Noodgedwongen legden ze zich bij de wil van Oranje neer. De geestelijkheid werd toegezegd, dat ze hare prebenden en geestelijke goederen zou behouden; ook werd de vrije uitoefening van de katholieke godsdienst en veiligheid van persoon en goed gewaarborgd ⁶⁵). Bepaalde personen moesten de kerkmeubelen van de O.L. Vrouwe kerk naar de kerk van Markendaal transporteren; onder bedreiging met straffen, hadden alle anderen, ook soldaten, zich afzijdig te houden en alles ordelijk te laten gebeuren ⁶⁶). De kerk van Markendaal moest vooral dienen als parochiekerk der Bredase katholieken; ze was voor de dagelijkse koordienst der kanunniken echter te klein en ongeschikt. Nu was het in deze troebele tijden voorschrift dat men, indien men in eigen kerk de koordienst niet kon doen, deze in een andere geschikte kerk behoorde voort te zetten. En dit was voor de Bredase kanunniken waarschijnlijk een kerk te Lier; hier trad bisschop Lindanus immers in de zomer van 1581, van uit Breda met Bredase kanunniken in onderhandeling ⁶⁷). De magistraat van Breda schonk voor de O.L. Vrouwe kerk en aan de kerk van Markendaal 200 rijnsgr., om deze te herstellen ⁶⁸).

De Zwarte Zusters vergrootten voor de katholieken van Breda nog de moeilijkheden. In hare kapel hadden ze twee kruisbeelden en een Ecce Homo voorstelling ter verering uitgesteld, die zoals ze zeiden, bloedig zweet vertoonden. Na grondig onderzoek, werd dit als bedrog verklaard, zowel door de magistraat als door drie kanunniken en de pastoor van Breda. De magistraat liet de zusters, vier in getal, gevangen zetten; op last van Oranje werden ze weer vrijgelaten. Alleen de zuster kosteres, voor het bedrog aansprakelijk gesteld, moest Breda verlaten; de andere zusters liet de magistraat op zijn kosten in een huis op de Veemarkt wonen en de oudste zusters onderhouden. Klooster en kapel der Zwarte Zusters werd

als pest- en ziekenhuis ingericht. Nadat de Spaanse bevelhebber Haultepenne in Juni 1581 Breda veroverd had, keerden de Zwarte Zusters weer in hun klooster terug ⁶⁹).

Het katholieke leven was in Breda zeer op de achtergrond geraakt en in de verdrukking gekomen. Maar van Spaanse zijde kwam hier een verrassende wending; de Furie van de Spaanse bevelhebber Haultepenne in Juni 1581, maakte aan de calvinistische overheersing en aan de religievrede te Breda een einde. De katholieke godsdienst werd in zijn geheel hersteld en de hervormde godsdienst verboden. Terzelfder tijd werd te Antwerpen de religievrede opgeheven; maar hier werd alle uitoefening van de katholieke godsdienst, zelfs in 't geheim, verboden. Deze calvinistische overheersing bleef te Antwerpen bestaan, totdat Parma in 1585 de stad veroverde ⁷⁰).

* * *

In plaats van godsdienstvrijheid in de Nederlanden, was van af omstreeks 1580 in de Zuidelijke Nederlanden alleen de katholieke, in de Noordelijke alleen de calvinistische godsdienst toegestaan. Winst uit de jarenlange godsdienststrijd was wel: gewetensvrijheid in de Noordelijke, en in zekere mate ook in de Zuidelijke Nederlanden. De pogingen van Oranje om de politieke tolerantie in de Nederlanden te verwezenlijken, hebben echter wegens de scherpe politieke en godsdienstige tegenstellingen, gefaald. De eigenschap die Oranje moderner en milder maakte dan alle politici van zijn tijd — een enkele Duitse Habsburger uitgezonderd —, is zijn tolerantie, zijn twee eeuwen te vroeg gevormd ideaal van de pariteitsstaat. In de Noordelijke Nederlanden kwam men in de laatste helft der 17e eeuw tot een beperkte, zij het dan betaalde godsdienstvrijheid voor de katholieken. Eerst de Franse Revolutie maakte hier door de scheiding van kerk en staat, aan de bevoorzichting der kerken een einde, en stelde alle godsdienstige gezindten gelijk voor de wet ⁷¹).

* * *

BIJLAGE A.

1574 Maart 2. Schrijven van Estournal, militaire gouverneur van Breda, aan Requesens, aangaande de toestand in Breda.

Monseigneur. J'ay hier traicté avecq le magistrat d'icy, pour faire visiter les maisons des bourgeois, et leur ay ordonné qu'ilz me facent avoir les noms des estrangers. Quant a regarder que nulles armes ne se masent cy dedans a la cachette, j'en ferois tout devoir veillant bien advertir V. Excell. que dans cela les bourgeois en sont bien fournis. J'ay faict venir vers moy le curé de ceste ville pour m'informer de la vie de ce peuple; laquelle je trouve a son dire, fort corrompue. Car de six milles communicans qu'il soloit d'avoir, de present n'en ast pas quatre, et craint en trouver beaucoup moins aux prochaines Pasques, quy est chose quy m'est a mal aise. Car il est certain que ceulx quy ne sont catholiques, sont de coste des rebelles. Et me dit davantaige que la plupart des ecclesiasticques icy, sont affectionnes au prince d'Orenge. Unne bonne et briefve information de par l'evesque, serviroit de beaucoup, car cognoissant ceulx quy ne serient catholiques, l'on les podroit tenir pour suspectz et les faire chastier. Car la chose est icy trop publicque.

J'ay faict ausy publier que omme ny femme ne ayent a aller, ou les rebelles sont, principalement Dordrecht, Gertrudberghe et Clundert; et ce sur la peine contenues aux placars, car la hantise estoit trop frequent. Au reste j'envoie ce mesaigier expres vers V. Excell. pour l'advertir que suivant son commandement j'ay commandé a ceulx de la ville, racommoder les montées quy estiont faciles ce qu'ilz feront. Or il y ast une courtinne icy au gardin du chateau par ou facilement se peult monter a cheval laquelle passe longtemps icy volu faire accoutrer suivant unne ordonnance, que j'avois de mons, le duc d'Alve, pour faire racoutrer les choses quy serient necessaires a la fortification de ce chasteaa. Mais je ne l'ay s'en achever avecque ceulx de la chambre des comptes icy; enfin voyant des choses comme elles n'ont, l'ay faict commencer. Car comme je leur dis quant la place seroit perdue, il seroit tart d'aller chercher les ordonnances. Suppliant partant V. Excell., car la chose le re-

quiert, surtout *leur ordonner que en diligence le facent faire et aultres choses.* quy sont de la fortification. Atant etc. De Breda ce IIe en Mars 1574.

Get. Estournel. *In dorso:* A son Excellence.

Origineel. Met afgevallen zegel.

Brussel ARA Papiers d'état et de l'audience 1712.

BIJLAGE B.

1574 November 27. In naam van de koning van Spanje, be-noemt Requesens Dionysius Lantmeter tot pastoor der kollegiale kerk van Breda, en vraagt de Bisschop van Antwerpen, hem als pastoor van Breda te installeren.

Philippus etc. Reverendissimo in Christo patri sincere nobis dilecto episcopo Antverpiensi, seu alii vel aliis ad quem vel ad quos praesens negotium spectaverit, salutem et benedictionem. *Notum vobis facimus* quod ad ecclesiam collegiatam et parochialem oppidi Bredensis, vacantem per obitum quondam domini Henrici Don, cujus praesentatio ad nos jure confiscationis, institutio vero ad vos spectare dignoscuntur dilectum nobis magistrum Dionysium Lantmeter sacrae theologiae licentiatum presbyterum diocesis tamquam sufficientem, habilen et idoneum vobis putamus, per praesentes; vos requirentes quatenus eundem magistrum Dionysium Lantmeter in dicta ecclesia collegiata et parochiali praefati oppidi Bredensis instituatis, curam animarum cum opportuna facultate illi committendo, necnon eum in corporalem, realen et actuaalem possessionem dictae ecclesiae juriumque et pertinentiarum ejusdem ponatis et judicatis seu poni et induci faciatis, utque de fructibus, redditibus, proventibus et emolumentis universis praefatae ecclesiae illi respondeatis, seu ab aliis quantum in vobis fuerit, integre respondere faciatis, adhibitis sollemnitatibus in similibus adhiberi solitis. Namque nobis ita placet, proviso tamen quod praenominatus magister Dionysius Lantmeter praefatae ecclesiae actualiter deservire, atque in eodem oppido Bredensi personaliter residere tenebitur, absque eo quod ibidem vicecuratum substituere possit, sub poena privationis ejusdem

curae, quodque in ipsius locum alter subrogabitur. Datum in oppido nostro Bruxelli die vigesima septima mensis novembris, anno Domini millesimo quingentesimo septuagesimo quarto, regnorum vero nostrorum scilicet Hispaniarum, Siciliae etc decimo nono, Neapolis autem vigesimo primo.

Brussel ARA Papiers d'état et de l'audience 497 f 208.

BIJLAGE C.

1578 Juni 20. Prins Willem van Oranje verleent aan Cornelis Gobbincx, pastoor te Zevenbergen, het pastoraat en een kanunniksprebende in de kollegiale kerk van O.L. Vrouw te Breda.

Die prince van Orangien grave van Nassau, heere en baron s'lants van Breda. Zeer lieve ende welbeminde. Also wij totter pastorije der kercke van onser stede van Breda geconteert hebben en geordonneert heer Cornelis Gobbincx tegenwoirdich pastoir tot Sevenbergen, denselven daerbeneffens confererende bij desen, de canonicxprebende dewelke heer Peter Lantmeter ⁷¹⁾ pastoir tot Leuven gepossideert heeft, ten eynde dat hij mach hebben goede middelen ende competentie om hem eerlick te onderhouden, sonder te exigeren de oude onbehoirlycke salarissen van de pastorije voors. Soe hebben wij Ulieden van 't geen voors willen adverteren en nietemin ordonneren den voors heer Cornelis te stellen volgende de gewoonlycke costuyme van St. Jansdach naestcomende in de reële en actuele possessie soe van de pastorije als canonicxproeve voors. Niettegenstaande dat wij alsnoch daerof niet en hebben doen expedieren de gerequireerde brieven van collatie en presentatie, en dienen laet niet, want ons belieft sulcx is. Hiermede seer lieve en seer welbeminde, blijft onsen Heere Godt bevolen.

*Geschreven tot Antwerpen den XXen dach van Junius 1578.
Breda GA 2212 f 114.*

BIJLAGE D.

1581 November. Namen van een aantal inwoners van Breda die van het algemeen pardon door Parma aan de stad Breda verleend, werden uitgezonderd.

Noms de ceulx qui debaroiert estre exceptée de pardon et grace, que sa Majeste fait a la ville de Breda de la rebellion par le bourgeois et inhabitans d'icelle contre sad. Majesté commise, comme entre les plusieurs aultres qu'il y a en les plus remarquables mutins et factieux, et ayans en la premier et plus notable administration, selon les informations en prises, par les commissaires Veusels et Batson.

Roelant van Staeckenbroeck. Iceluy a este gouverneur de la ville a l'entrée en icelle. Willem de Bie souslieutenant, a present detenu prisonnier. Christiaen Baers lieutenant et scoutets de la ville et enffuy. Doctor Joannes Basius maitre de la chambre des comptes, et qui commandoit plus que le prince d'Orange. Mr Jacob Vlas aussy des comptes, et qui au commencement de la dernière rebellion se fait capitain des bourgeois, les mettant tous en armes. Marcq Steelant recepveur general du prince d'Orange et qui oultre ce qu'il a este l'ame du prince d'Orange au fait de conseil et assisté d'argent, a fraude de sa Majesté au temps du duc d'Alve en sa recept, plus de dix mils florins. Baptista Vogelsanck greffier de la chambre des comptes, hereticque et grand conseiller de consistorium, et assistant de doctor Basius, qui a este prisonnier a Eindhoven, et maintenant delivré par la surprise d'icelle. Jan Back recepveur de Breda, grand promoteur des affaires des rebelles. Claes Corneliss bourgemestre des gens en l'an 80 mutin et calvinist. Godevaert Luchtenborch aussy bourgemestre en l'an 80. Godevaert Montens aussy bourgemestre en l'an 81. Christaen Back aussy bourgemestre en l'an 81. Henrick Fickens, Cornelis Wachmans, mr Cornelis Buysen, mr Jan van Etten (secretaris geweest hebbende), Anthonis Franssen, eschevins et capitaines de la ville, hereticques et aultres fois proclamez. Bartholemeus van den Corput greffier de la ville aultre fois fugitifs et proclamez. Willem Jaspar Wiltens, Cornelis Beens, Segher Gheraerts van Wijck, Wouter Bouwens, Cornelis Brouwer in 't Haenken, tous capitaines de la ville et aultre fois ayans este fugitifs pour la rebellion et proclamez, et de leur jeunesse adonnez a la secte des calvinistes. Henrick Jansen van den Corput predicant. Jan van der Heyden de sieckentrooster genaempt, conso-

lateur des malades. Coenraedt de Eewants geheeten commen Coen aultre fois proclamez, grand persecuteur des catholicques, et ayant en administration entre les hereticques. Wouter den Yserman munitionnaire des rebelles et garde des cloches desrobées et ostées aux eglises. Henrick Putten, Cornelis Schermers, ayans en administration du consistoire des calvinistes. Cornelis Kiesen, Cornelis Claesens, ayans administrateurs des hereticques et grands factieux et mutins. Symon Wijgants, Michiel Mennaerts, Peeter Hanneton, aultrefois bannis et ayans este maneglisseurs des catholicques.

Brussel ARA Papiers d'état et de l'audience 1428,7.

AAANTEKENINGEN.

- 32) Breda GA 7 f 6v. Bij het eerste deel van deze bijdrage (dl. VI, 1953) p. 152 laatste regel worde nog naar de volgende litteratuur verwezen: Rogier o.c. I 182 vv; E. de Moreau Histoire de l'eglise en Belgique V Bruxelles 1952 129; J. H. Gosses-N, Japikse Staatkundige geschiedenis van Nederland 19242 's-Gravenhage 314; W. Nolet in Wilhelmus van Nassouwe 1933 Middelburg 193 vv.
- 33) Breda GA 7 f 11,23.
- 34) Breda GA 7 f 12v.
- 35) Breda GA 7 f 18.
- 36) Breda GA 2212 f 112; Taxandria XXXI 12 vv; N. Biogr. W. IV (1912) 475; zie bijlage C.
- 37) Valvekens o.c. 133.
- 38) Knappert in Wilhelmus van Nassouwe 178.
- 39) B. Becker Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D. V. Coornhert (R. G. P. 25) 's-Gravenhage 1920 XI, XIX (inleiding); B. Becker in N. Biogr. W. X 207 vv.
- 40) A. Elkan in N. Biogr. W. II 942; L. Pflieger in Lexicon f theol. u kirche III (1931) 494; Bulletin de la soc. de l'histoire du protestantisme Francaise 1949 117 vv, 124 vv; Fl. Prims Beelden uit de cultuurstrijd (Antwerpiensia) II 1943 Antwerpen 222 vv.
- 41) A. A. van Schelven in Tijdschrift voor geschiedenis jg. 46 (1931) 360; C. Hooyer Oude kerkverordeningen 1865 Zaltbommel 129 cfr. 115; De Moreau o.c. V 142-143 enige werken van katholieke zijde over politieke tolerantie, verschenen tussen 1578—1590; Fl. Prims De religionsvrede (1578—1581) 1942 Antwerpen 59 vv; Groen van Prinsterer o.c. III 284.
- 42) Van Schelven o.c. 370 vv; De Moreau o.c. V 162 vv.
- 43) E. van Meteren Historie der Nederlanden en haar naburen 1663 Amsterdam f 141v; De Moreau o.c. V 164.
- 44) Prims De religionsvrede 44 vv; Prims Beelden uit de cultuurstrijd II 5 vv De Moreau o.c. V 153 vv.
- 45) Prims De religionsvrede 74; De Moreau o.c. V 165 vv.
- 46) Breda GA 7 f 69,70.
- 47) Breda GA 7 f 70,70v.
- 48) Breda Ga 7 f 92,109v.

- 49) J. C. Ramaer in N. Biogr. W. VIII (1930) 51 vv; La correspondance du prince Guillaume de Nassau d'Oranges avecq Jacques de Wesenbeke. Supplement des archives ou correspondance de la maison Nassau-d'Oranges, publiées par J. van Someren 1898 Utrecht 39.
- 50) Wesenbeke correspondane o.c. 126, 154, 177; Den Haag Koninkl. Huisarchief 2288 c; M. van Staveren in de Vrije Fries 18 (1895) 199 vv, 20 (1906) 16 vv, 27 vv; Brussel ARA Papiers d'état et de l'audience 1428 c; zie bijlage D.
- 51) Brussel ARA Papiers d'état et de l'aud. 1710; F. A. Holleman Dirk van Assendelft schout van Breda en de zijnen Zutphen 1953 283 vv.
- 52) Breda GA 7 f 86 v.
- 53) Breda GA 1558 f 152v.
- 54) Van Goor o.c. 150; zie bijlage D.
- 55) Breda GA 7 123v, 124.
- 56) Breda GA 1558 f 112.
- 57) Breda GA 1557 f 110; 1558 f 115; 1560 f 97; J. B. Krüger. Kerkelijke geschiedenis van het bisdom Breda III 1875 Roosendaal 274.
- 58) Breda GA 1558 f 107.
- 59) Breda GA 7 68v; P. Placidus in Gesch. van Breda I 136.
- 60) Den Bosch RA coll. Cuypers-Van Velthoven 123.
- 61) Breda GA 7 f 190.
- 62) Valvekens o.c. 65, 182 vv; Pirenne o.c. IV 90, 157 vv; De Meester o.c. 107, 111, 131, 157; Rogier o.c. II Eenheid en scheiding 106 vv.
- 63) Van Schelven o.c., 385 vv; Rogier o.c. II Eenheid en scheiding 109 vv.
- 64) Breda GA 7 124; Prims De religionsvrede 144.
- 65) Breda GA 7 f 196.
- 66) Breda GA 7 f 195; F. Brekelmans in Sinte Geertruydtsbronnen XIII (1936) 74.
- 67) Tax. XXX 25 vv.
- 68) Breda GA 7 f 203 vv.
- 69) Breda GA 7 f 171, 179v, 184, 194v; Krüger o.c. III 167.
- 70) Enno van Gelder Revolutionnaire reformatie 161 vv; Prims De religionsvrede 302.
- 71) L. J. Rogier Nassau en Nederland 1952 Breda 14; Elias o.c. 35; Rogier in Algem. geschiedenis der Nederlanden V 186, 338.
- 72) Uit het voorgaande blijkt dat Peter foutief is, en dat de voornaam van Lantmeter Dionysius moet zijn.